

MÖVSÜM NƏĞMƏLƏRİNDƏ BƏZİ ETNOQRAFİK CİZGİLƏR

Dünyada mövcud olan hər hansı bir xalqın varlığını yalnız ictimai- siyasi amillərlə əlaqələndirmək doğru olmazdı. Çünki sözü gedən etnosun varlığını müəyyən edən amillər sırasında onun mənəvi mədəniyyətinin qədimliyi məsələsi də əsas şərt kimi qəbul edilir. Biz, mənəvi mədəniyyət deyəndə sözsüz ki ilk olaraq xatırlanan həmin xalqın şifahi halda yaratmış olduğu zəngin folklor örnəkləri və mifoloji düşüncələridir. Məlum olduğu kimi, əcdadlarımızın şifahi yaradıcılığında əmək nəğmələri ilə yanaşı, təbiəti dərk etmə, ayin, etiqad və mərasimlərlə bağlı nəğmələr də mühüm əhəmiyyət daşıyırlar.

Mərasimlər iki yerə ayrılır:

Mövsüm mərasimi nəğmələri

Məişət mərasimi nəğmələri

Məlum olduğu kimi, şifahi yaradıcılığımızın qədim janrlarından biri də “Mövsüm mərasimi” nəğmələridir. Bu nəğmələr ulu babalarımızın müxtəlif təbiəthadisələri ilə bağlı keçirdikləri mərasimlərdə oxunmuşdur. Keçirilən bu mərasim və ayinlər zaman ötdükcə xalqın məişət həyatına daxil olaraq, özünə möhkəm yer tutmuşdur. “Mərasim nəğmələri arxaik düşüncənin, poetik ölçü və qəliblərin, poetik üslub və ifadə modellərinin ən erkən tiplərinin toplusudur. Xalqın etik- estetik dünyagörüşü, əxlaqı, ritual və etiqadlarını sistem halında ifadə edir. Xalqın dili kimi, adət- ənənəsi, ritual sistemi də özünü korreziya və rekonstruksiyalardan çox məharətlə qoruyur. Elə xalqlar vardır ki, onların mifoloji modelləri epos yaradıcılığı düşüncəsinin alt qatı kimi unudulmağa, yaddaşlardan silinməyə məruz qalmış, lakin ritual sisteminə yaddaşda xələl gəlməmiş, uzun zaman ərzində o, özünün modern formasını qoruyub saxlaya bilmişdir. Azərbaycan mərasim nəğmələrində də bu ənənə güclü şəkildə mühafizə edilmişdir.” (3, s. 248-49)

Qədim zamanlardan başlayaraq ulu babalarımız ətraf aləmdə baş verən təbiət hadisələrinə təsir etmək cəhdləri olmuşdur. Məhz bu zaman oxunan nəğmələr, keçirilən oyunlar get- gedə mərasim ayinlərinin və onların poeziyasının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Ta qədimdən azərbaycanlılar tərəfindən ilin fəsillərinə, ay və günlərinə verdikləri adla, mənə və məzmunla bilavasitə bağlıdır. Məsələn üçün, mövsümi xüsusiyyətlərinə görə fevralın son və martın iki ongünlüyü- Boz ay, aprel- leysan, may- ağlargoşələr, iyun- vaynənə, iyul- qorabışirən, avqust- quyruqdonan və s. kimi adlandırmışlar. Əlbəttə, qədim zamanlardan üzü bu yana aylara və mövsümlərə ad vermə davamlı müşahidələrin nəticəsidir:

Üçü bizə yağdı,

Üçü cənnət bağdı,

Üçü yığıb gətirir,

Üçü vurub dağıdır. (4, s.37)

İlin dörd fəsilini səciyyələndirən bu poetik örnəkdə yay- bolluq, var- dövlət yığıb gətirən fəsil, yaz “cənnət bağdı,” payız- tükədən, vurub dağıdan, qış isə “yağı”, düşmənlər adlandırılır. Belə səciyyəvi müqayisələr həmin mövsümlərdə məişət və təsərrüfatın məzmununu ilə üst- üstə düşür. İlin “yağı” fəsil- qış ibtidai təsəvvürlərə əsasən, elə indinin özündə də üç çilləyə bölünür. Birinci- qırxdünlük böyük çillə, dekabr ayının iyirmi ikisindən başlayaraq, fevral ayının başlanğıcına qədər olan vaxtəhatə edir. Böyük çillənin yarısı dədə- iyirmi gün olan və el arasında “qışın oğlan çağı” adlanan kiçik çillə fevralın ikisindən iyirmi ikisinə qədər davam edir. El arasında Boz ayda keçirilən çərşənbələr fevralın iyirmi ikisindən martın iyirmisinə kimi davam edir. Boz ayın çərşənbələrində keçirilən mərasimlər əsasən, qışın sona çatması və baharın qarşılınması ilə bağlıdır. Mərasim və ayinlərin zənginliyi ilə digər çərşənbələrdən seçilən ilaxır çərşənbəsində bunu aydın görmək mümkündür. Fəslin belə böğüsü və onların “çillə” adlandırılması əski təsəvvürlərlə bağlıdır. Çillə el arasında çətinlik və ağırlıq mənalarında anlaşıqlıdır. Hər üç çillədə qədim insanlar qışdan qorxmadıqlarını, onunla mübarizəyə hazır olduqlarını bildirmək üçün müxtəlif mərasimlər keçirmiş və ayinlər icra edərək müxtəli mahnılar oxumuşlar. Bu gün Novruz bayramında, xalq arasında böyük coşqu ilə qarşılınan “Kosa- Kosa” mərasimi məhz bu çərşənbədə keçirilir. Qış və bahar fəsillərinin qarşılınmasının və bir- birlərilə apardıqları mübarizənin rəmzi təsviri bu mənada keçəl qışın, kosa isə baharın rəmzinə çevrilmiş obrazlardır. “Kosa- Kosa” mərasiminin əsas məzmununu təşkil edir. Keçirilən mərasimdə Kosaya köməkçi təyin olunmuş şəxs- Keçəl meydanın ortasına çıxıb hamının eşidəcəyi bir səsle oxumağa başlayır:

Ay uyruğu- uyruğu,

Saqqalı it quyruğu,
Kosam bir oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər,
Yığar bayram xonçasın,
Hər yerdə düyün eylər-
Sonra da:

A kosa, kosa gəlsənə,
Gəlib salam versənə-
Deyib kosanı mərasimə dəvət edir. Kosanı görünəcə o:
Qorxmayın, kosa gəldi,

Əlində əsa gəldi-

Söyləyir. Köməkçinin işarəsi ilə kosa cürbəcür gülməli oyunlarla tamaşaçıları əyləndirir. Bundan sonra köməkçi kosa üçün pay istəyir:

Novruz- novruz bahara,

Güllər- güllər nubara,
Bağçamızda gül olsun,

Gül olsun, bülbül olsun,
Bal olmasın, yağ olsun,
Evdəkilər sağ olsun,
Xanım dursun ayağa,

Kosaya pay versin ağa. (2, s. 34-35)

“İlaxır çərşənbədə hər bir evdə tonqal yandırılmalıdır. Həmin tonqal üçün hazırlanmış yanacağıqın içində mütəlak tikanlı kol da olmalıdır. İnama görə, guya qışın qoruyucusu sayılan şər qüvvələr, ümumiyyətlə, varlığın həyatvericisi olan Günəşin yerdəki rəmzinə- odu, ocağı söndürməyə cəhd edirlər. Tikanlar isə onlara batdığı üçün qorxub tonqala yaxınlaşa bilmirlər. Əski düşüncəyə görə, ilaxır çərşənbədə yandırmaq şər qüvvələri sevindirmək deməkdir. Buna görə də hətta yas, təziyə saxlayanların həyətlərində, damlarında qonşular tonqal çatıb onları yasdən çıxarır, kədər pərdəsini el şənliyinin üzündən açirlar:

Ağrılığım- uğurluğum odlara,

Yazda mənə hoppanmayan yadlara,

Ağrılığım od olsun,
Odda yanan yad olsun.
Yaddan yad olar,

Qohum qohumdur.

Aydan arı halalım,
Sudan duru camalım,
Alovdan atlanmaq gərək,
Cəfaya qatlanmaq gərək.”(1, s. 105)

Görkəmli folklorşünas alim Azad Nəbiyev böyük çillənin girməsi ilə bağlı xalq arasında keçirilən çillə şənlikləri haqqında yazır:”Erkən düşüncədə qış çillələrə və Boz aya bölünür. Təsəvvürdə qışın bir çox obrazlarına müxtəlif münasibətlər ifadə edilir. Bu xüsusiyyət cillə nəğmələrində də özünü göstərir.

Məsələn, “Gülüm gəl” nəğməsində “Qar” ağ örpək şəklində təənnüm edilir:

Ağ örpəyim,

Tülüm gəl,

Ay ağ gülüm,
Gülüm, gəl!..

Əkinimin yorğanı,

“Qara kəlin” dərmanı.

Ağ örpəyim,
Tülüm gəl,
Ay ağ gülüm,
Gülüm, gəl!..

Burada antropomorf mətn altındadır, Gülüm bir sıra mərasim nəğmələrində alt qatda saxlanan bədii obrazdır ki, o, insanlara qar şəklində bolluq, bərəkət gətirir.”(3, s. 255)

Kiçik çillənin sonunda “Səməni halvası bişirmək mərasimi” ilə əlaqədardır. Çillənin başlanğıcında göyərtilmiş səməni tabaqda daşla döyülərək, suyu çıxarılır. Həmin suda yeddi evdən alınmış buğda unundan adi xəmirə nisbətən bir qədər sıyıq xəmir yoğrulur. Halvanı qarışdırmaq üçün uzun dəstəkli taxta ərsindən istifadə edilir. Halva bişənə yaxın onun içinə badam, zəngəfil, qoz ləpəsi əlavə edilir. Bu zaman qadınlar dəstə ilə səməni tavasının başına doanıb yallı gedir və səs- səsə verib bu nəğməni oxuyurlar:

Səməni, saxla məni,

İldə göyərdərəm səni.

Səməniyə qatdım badam,

Qoymurlar bir barmaq dadam.

Səməni, bezana gəlmişəm,

Uzana- uzana gəlmişəm. (2, s. 39)

Azərbaycan xalqının tarixən keçirmiş olduğu mövsüm mərasimləri içərisində “Xıdır Nəbi” mərasimi xüsusi önəm təşkil edir. Hər il kiçik çillənin “Xıdır Nəbi” adlanan birinci on günlüyü fəslin ən sərt, çovğunlu, dondurucu çağı sayılır. Bu bərdə xalq arasında atalar sözü timsallı “Xıdır girdi, qış girdi, Xıdır çıxdı, qış çıxdı”deyimi indi də yaşamaqdadır. Mərasimi hamının icra etməsi vacib sayılır. Odur ki, mərasimqabağı kasıblara və imkansızlara yardım edilir. Xalq arasında belə bir inam da mövcuddur ki, əgər bayram axşamı hər hansı bir evdə ərzaq qıtlığı yaranarsa, bunu özünə qarşı hörmətsizlik kimi qəbul edən Xıdır küsüb gedərsə, baharın gəlməsi də gecikər. Bu əski inam xalqın yaddaşında özünə əbədi yer taparaq, nəğmə kimi dillərdə yaşamaqdadır;

Xıdır qurban gözüm,

Xıdır baba sağ sözüm.

Xıdırbaba, elə var gətir.

Xıdır baba, qar baba.

Bağçaya bar gətir!

Yağılara gor baba!

Xıdır baba, hay baba,

Yağılara, vay baba.

Kim Xıdır pay verər,

Xıdır ona hay verər!(4, s. 34)

“Xıdır Nəbi” mərasiminə kiçik çillənin ilkgünündən hazırlıq başlanır. Buğda qovrulub əl daşında (kirkirədə) qovut çəkilir. Qaynadılmış yumurtalar günəşin və yazın simvolu sayılan qırmızı və yaşıl rənglə boyanır.”Xıdır Nəbi” mərasiminin sonuncu gecəsi çəkilmiş qovut siniyə qoyularaq, adətən, evin əl dəyməmiş bir yerində, yükün (çarpayının) altında saxlanılır və üzərində şam yandırılır. İnamə görə əvvəlcə, Xıdır Nəbi ağ atın üstə gəlib qovutdan payını götürməlidir. Belə olduqda inanca görə evə bolluq gələmiş. Bu mərasimlər Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində kiçik fərqlərləndirildikdən özündə də keçirilməkdədir.

Azərbaycan mərasim folklorunun ayrılmaz tərkib hissəsi olan “Mövsüm mərasimi nəğmələri”nin elmi tədqiqatə cəlb edilərək, araşdırılması işi folkloşünaslıq elmimizin qarşısında duran aktual problemlərdən biri kimi, çox böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə I cild, Bakı: Elm, 2004, 760 səh.

Göyər, səmənim, göyər.(Tərtib və ön sözün müəllifi Bəhlul Abdulla) Bakı: Gənclik, 1993, 184 səh.

Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı I hissə, Bakı: Turan, 2002, 680 səh.

Oğuz- tərəkəmə xalq mərasimləri və meydan tamaşaları. (Toplayanı və tərtib edəni M. Həkimov) Bakı: Maarif, 1997, 232 səh.

SOME ETHNOGRAPHIC LINES IN CALENDAR SONGS

SUMMARY

Key words: folklore, ethnography, ritual, mythology, anthropomorphic.

By revealing their ethnographic essence, the calendar songs have been studied in the article, which played substantial role in household life of ancient Azerbaijani people. The research has also disclosed early mythological thoughts, animistic and anthropomorphic views of our ancestors in the calendar ceremonial songs.

Некоторые этнографические черты в календарных песнях

Резюме

Ключевые слова: фольклор, этнография, ритуал, мифология, антропоморфный.

В статье исследуется этнографическое значение календарных песен, которые играли большую роль в повседневной жизни древних азербайджанцев. В ходе исследования были выявлены ранние мифологические, анимистические и антропоморфические воззрения наших предков отраженные в календарно-обрядовых песнях.

Rəyçi: professor Aslan Bayramov